

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ιορδάνης Ψημμένος*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μέσα στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας αναπτύσσεται ένα σχετικά νέο εργατικό δυναμικό, που έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και μια ιδιαίτερη σχέση με τις συνθήκες στέγασης και εργασίας. Η ανάλυση που ακολουθεί εστιάζει την προσοχή της σε δύο βασικά θέματα που αναδεικνύουν το ρόλο της σύγχρονης πόλης και της παγκόσμιας οικονομίας στην οικονομική και κοινωνική περιθωριοποίηση των μεταναστών. Αυτά τα θέματα είναι η ανάπτυξη μιας νέας οικονομίας υπηρεσιών και «βιομηχανίας» αγαθών και αξιών, και η ανάπτυξη κοινωνικών χώρων που αναπαράγουν το νέο υπηρετικό εργατικό δυναμικό.

Immigrants and Social Exclusion in the Contemporary City: The Case of Athens

Iordanis Psimmenos

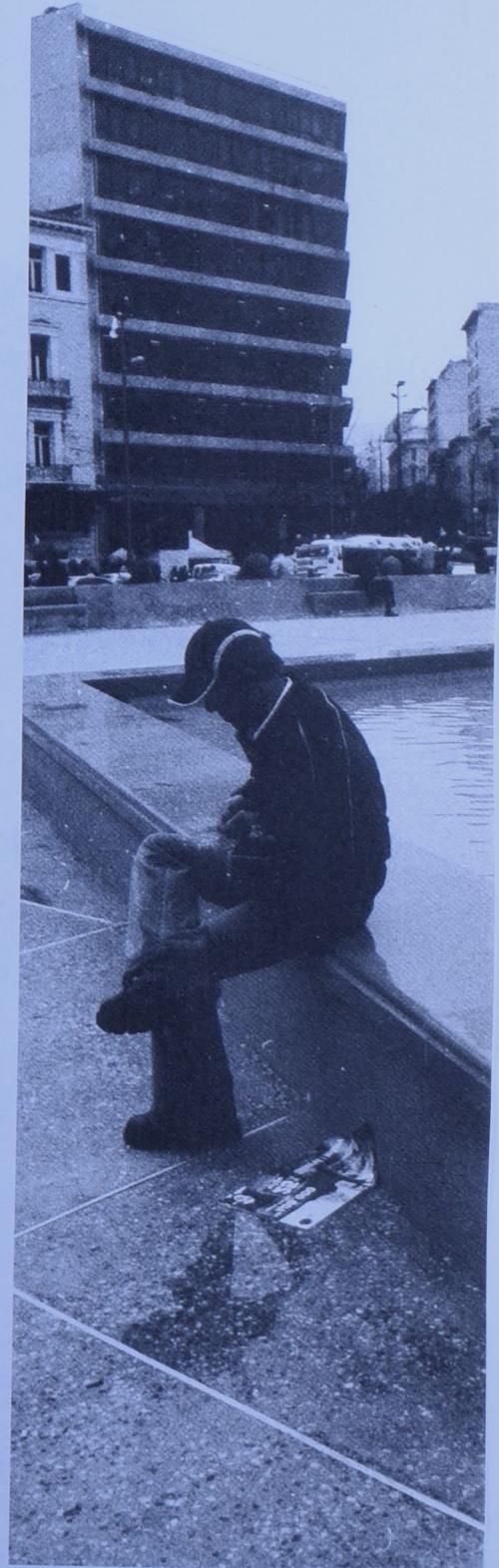
ABSTRACT

Within the context of Global Economy, a comparatively new labour force emerges, which has special characteristics and a special relation to work and housing spaces. The following analysis concentrates on two basic themes that bring forward the important role the contemporary city and global economy play in the economic and social marginalisation of immigrants. These themes are: the development of a new service economy and «industry» of goods and values, and the development of social spaces that reproduce the new service-oriented labour force.

1. Εισαγωγή

Το «ταξίδι» της μετανάστευσης, σε αντίθεση με όλα τα άλλα ταξίδια, έχει πολλές και απροσδιόριστες στο χρόνο στάσεις και πορείες. Πρώτα το οικείο περιβάλλον και ο αποχωρισμός, που για άλλους είναι σύντομος και για άλλους αποτέλεσμα μακροχρόνιων σκέψεων, μετά το πέρασμα από μια χώρα σε

* Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, e-mail: iordanispsimme@yahoo.com.uk.

μια άλλη και το ξεπέραςμα φυσικών και τεχνητών εμποδίων, η πρώτη πόλη που συναντά ο μετανάστης και οι πρώτες γνωριμίες, και, τέλος, η απόφαση για τη συνέχεια του ταξιδιού.

Κάθε στάση και πορεία σε αυτό το «ταξίδι» φέρνει το μετανάστη κοντά σε έναν τόπο, σε συνήθειες, σε νέες πληθυσμούς και αξίες. Πάνω από όλα, το μεταναστευτικό ταξίδι φέρνει το μετανάστη αντιμέτωπο με όρια και ορισμούς για τη θέση του στην κοινωνία και για την ύπαρξή του. Αυτά τα όρια και οι ορισμοί κρίνουν την επιβίωσή του, τις ελπίδες για το μέλλον και τον προσωπικό και κοινωνικό προσδιορισμό του στην κοινωνία.

Το πόσο θα διαρκέσει η κάθε στάση και σε ποιους προορισμούς θα καταλήξει ο μετανάστης είναι αποτέλεσμα πολλών και διαφορετικών διαδικασιών. Μερικές από αυτές τις διαδικασίες συνδέονται με το χώρο στέγασης και οικονομικής δραστηριότητας που αναπτύσσονται από τις σχέσεις των μεταναστών με τον ντόπιο πληθυσμό, την οικονομία και την πολιτική μιας κοινωνίας. Κάποιοι χώροι στέγασης και εργασίας εγκλωβίζουν τους μετανάστες σε δραστηριότητες και ανάγκες που μακραίνουν το χρόνο του ταξιδιού και πολλαπλασιάζουν την πορεία του. Στη σύγχρονη πόλη οι χώροι στέγασης και εργασίας αποτελούν μέρος μιας παγκόσμιας οικονομίας και πολιτισμικής διαχείρισης του εργατικού δυναμικού που συμβάλλουν στην ανάπτυξη νέων φραγμών στην ανάπτυξη της ζωής των μεταναστών.

Το θέμα της ανάλυσης που ακολουθεί είναι η περιχαράκωση ή κοινωνικός αποκλεισμός των μεταναστών στη σύγχρονη πόλη, και ειδικότερα στην Αθήνα. Σε αντίθεση με πολλές πρόσφατες δεσμεύσεις από την Ε.Ε. και την πολιτεία για μείωση των διαφορών και ανάπτυξη των δικαιωμάτων των μεταναστών, η κοινωνιολογική ανάλυση που ακολουθεί εστιάζει την προσοχή της στους παράγοντες ή κοινωνικούς μηχανισμούς που συμβάλλουν στην κοινωνική ανισότητα και περιθωριοποίηση του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού μέσα στη σύγχρονη πόλη. Ειδικότερα, η ανάλυση επικεντρώνεται στις μέχρι σήμερα επιστημονικές μελέτες στην Ελλάδα επάνω στην εργασία και στέγαση των μεταναστών, και στο πώς και σε ποιο βαθμό οι σχέσεις που αναπτύσσονται σε αυτούς τους δύο χώρους συμβάλλουν θετικά στον κοινωνικό αποκλεισμό του μετανάστη μέσα στον αστικό χώρο.

Στην ιστορία της ανάπτυξης της κοινωνιολογικής επιστήμης, η πόλη έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάλυση του κοινωνικού περιβάλλοντος, των επιδράσεων αυτού επάνω σε διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού, και στην ανάπτυξη διαφόρων σχέσεων.

Η πόλη και ο αστικός χώρος θεωρήθηκαν ως το πλαίσιο ή ο τόπος ανάπτυξης σχέσεων, συνειδήσεων και συνθηκών διαβίωσης όπου ένα γενικότερο σύστημα οικονομίας και ιδεών, όπως αυτό της νεωτερικότητας και της καπιταλιστικής και βιομηχανικής οργάνωσης της εργασίας, σχηματιζόταν και έπαιρνε συγκεκριμένες μορφές (Savage & Warde 1993). Από την ανάλυση των Rowntree, Booth, Le Play και du Bois μέχρι τους Engels, Weber, Simmel και Tönnies και τους σύγχρονους κοινωνικούς επιστήμονες, η πόλη της βιομηχανίας και του καπιταλισμού εμφανίζεται ως ο τόπος που περιχαράκωνει και κοινωνικοποιεί ομάδες πληθυσμού σε περιοχές βιομηχανικής εργασίας γκέτο. Σε αυτές τις περιοχές αναπτύσσονται οι ταξικές και φυλετικές ανισότητες, διακρίσεις και πάνω απ' όλα ένα εργατικό δυναμικό που κινεί την παραγωγή στα εργοστάσια. Ο αστικός χώρος αποτελεί για την κοινωνιολογική σκέψη ό,τι σχεδόν αποτελεί η εργασιακή οργάνωση για την πανίσχυρη βιομηχανία, ένα χώρο προετοιμασίας,

ελέγχου και φυσικής αναπαραγωγής των μη προνομιούχων και της εργατικής τάξης (Sibley 1995).

Η πόλη στην κοινωνιολογία αποτελεί το στοιχείο εκείνο που μια σειρά από ανισότητες, παραβατικές συμπεριφορές ανταγωνισμού και αποξενώσεις έπαιρναν μορφή και μετατρέπονταν σε σχέσεις, συνήθειες και κοινωνικό περιβάλλον. Η πόλη της εργατικής τάξης, των φυλετικών γκέτο, της απρόσωπης και «μπλαζέ» συμπεριφοράς των κατοίκων, και η πόλη του κοσμοπολιτισμού συνόδευσαν τις κοινωνικές επιστήμες και αποτέλεσαν το εφελτήριο για την επεξεργασία της ιστορικής περιόδου και των κοινωνικών ομάδων που χαρακτηρίζουν και ηγεμονεύουν μέσα σε μια κοινωνία.

Από όλα όμως αυτά τα σημαντικά θέματα, που κατά καιρούς απασχόλησαν και απασχολούν τους κοινωνιολόγους, αυτό που ίσως ξεχωρίζει περισσότερο σήμερα είναι η σύνδεση της πόλης με μια μορφή της καπιταλιστικής οικονομίας και πολιτικής διαχείρισης που πολλές φορές ορίζουμε για λόγους συντομίας ως παγκοσμιοποίηση. Αυτή η «νέα» οικονομική και πολιτική/πολιτισμική διαχείριση έχει επιφέρει μια σειρά από βαθιές τομές στην οργάνωση ζωής και στην ταυτότητα των κατοίκων της πόλης. Μια σημαντική τομή βρίσκεται στην ανάπτυξη υπηρεσιών και ενός νέου εργατικού δυναμικού με σημαντικές διαφορές στα κοινωνικά δικαιώματα από τον υπόλοιπο πληθυσμό μιας πόλης.

2. Το πρόβλημα

Στα τέλη του 1980, σε πολλές πόλεις της Ευρώπης και της Αμερικής αναπτύσσεται μια νέα μορφή «βιομηχανίας» παραγωγής αγαθών, υπηρεσιών και εργασίας. Η νέα «βιομηχανία» που αναπτύσσεται στηρίζεται επάνω σε ένα νέο εργατικό δυναμικό, που κυρίως απασχολείται στις κατασκευές, και στις προσωπικές/σωματικές «ανάγκες» των κατοίκων της σύγχρονης πόλης. Στις πόλεις της Αμερικής μόνο, η βιομηχανία των οικιακών βοηθών στην περιοχή του Τέξας υπολογίζεται να απασχολεί μεταξύ 13.400 και 28.300 εργαζόμενους ημερησίως, από τους οποίους οι περισσότεροι είναι μετανάστες ημερησίας άδειας από το Μεξικό και πληρώνονται με μισθούς (1999) κάτω από το όριο της φτώχειας. Εταιρείες όπως η Maids International ή η Molly Maids και Merry Maids κατέχουν περίπου το 20%-25% του 1,4 δισ. δολαρίων σε κεφάλαια που έχουν οι εταιρείες καθαρισμού στην Αμερική, και εξασφαλίζουν στους ενοικιαστές των υπηρεσιών της οικιακής βοηθού κάτι που, όπως περιγράφει η Ehrenreich (2002), χαρακτηρίζει αυτή τη βιομηχανία. Αυτό το χαρακτηριστικό είναι η απόλυτη απαγόρευση άμεσης προσωπικής σχέσης εργαζόμενης και ενοικιαστριάς της οικιακής βοήθειας μέσω της απόλυτης απαγόρευσης ανάπτυξης διαλόγου, παραπόνων και συναλλαγών σε προσωπικό επίπεδο.

Στην Ευρώπη, και ειδικότερα στην Ελλάδα, οι κατασκευές και οι διάφορες υπηρεσίες που προσφέρονται στους κατοίκους των σύγχρονων πόλεων στηρίζονται στη διαμόρφωση αγορών εργασίας και στην κατηγοριοποίηση του εργατικού δυναμικού ανάμεσα σε αυτό που έχει βασικά κοινωνικά-ανθρώπινα δικαιώματα και σε αυτό στο οποίο αυτά δεν αναγνωρίζονται. Οι εργάτες «χωρίς χαρτιά» ή οι «ανεπίσημοι μετανάστες» αποτελούν πλέον το κύριο χαρακτηριστικό «ανάπτυξης» της πόλης και ταυτόχρονα το νέο στρώμα του κοινωνικού περιθωρίου και αποκλεισμένων από κάθε είδους ανάπτυξη (Eade 1997, Derrida 2003).

Πόλεις όπως η Μαδρίτη, η Αθήνα ή η Ρώμη αναπτύσσουν ολόκληρες

στρατιές εργαζομένων σε υπηρεσίες πορνείας, καθαρισμού σπιτιών και φροντίδας ηλικιωμένων. Για παράδειγμα, στην Ισπανία και σε διάφορες πόλεις, όπως η Μαδρίτη και η Βαρκελώνη, χιλιάδες γυναίκες μετανάστριες (ο επίσημος αριθμός το 1999 είναι 60.938, Escrivas 2000: 207) από τη Δομινικανή Δημοκρατία, το Περού, τις Φιλιππίνες και το Μαρόκο εργάζονται ως οικιακοί βοηθοί και καθαρίστριες.

Στην Ιταλία οι γυναίκες οικιακοί βοηθοί στις αρχές του 1980 προέρχονται από το Μαρόκο, την Αιθιοπία, την Ερυθραία και τις Φιλιππίνες (υπολογίζονται το 1989 σε 220.000), ενώ γυναίκες από τις βαλκανικές χώρες, την πρώην σοσιαλιστική Ευρώπη και τη Νότια Αμερική εργάζονται στην πορνεία (υπολογίζονται το 2000 ως μικρότερος αριθμός οι 18.800 και μεγαλύτερος οι 25.000, Campani 2000: 155). Ιδίως στις πόλεις της μέσης Ιταλίας και του Βορρά η βιομηχανία των σεξουαλικών υπηρεσιών από μετανάστριες φαίνεται να απασχολεί το ήμισυ σχεδόν των γυναικών στην πορνεία. Στην περιοχή του Λατίου το 2000 εργάζονταν περίπου 5.000 γυναίκες στην πορνεία, ενώ στο Μιλάνο την ίδια περίοδο ο αριθμός γυναικών στην πορνεία ξεπερνούσε το ήμισυ του παραπάνω πληθυσμού. Όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια, στην Ελλάδα, και ειδικότερα στην Αθήνα και τα μεγάλα αστικά κέντρα, οι μετανάστριες από την Αλβανία, την Πολωνία και τις Φιλιππίνες εργάζονται ως οικιακοί βοηθοί ή στην πορνεία, χωρίς ή με προσωρινές άδειες εργασίας και ελάχιστες δυνατότητες επιστροφής στη χώρα τους ή «επιλογής» διαφορετικών επαγγελμαμάτων.

Σε αντίθεση με προηγούμενες ιστορικές περιόδους, το νέο γυναικείο εργατικό μεταναστευτικό δυναμικό είναι ανεπίσημο, επιτελεί τις πιο παραδοσιακά συνδεδεμένες με το γυναικείο φύλο εργασίες, εξυπηρετεί βασικές ανάγκες της οικογενειακής φροντίδας και τις προσωπικές επιθυμίες σεξουαλικής ικανοποίησης και κατανάλωσης κύρους από μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού (Mingione 1995, Sassen 1991). Αυτό το εργατικό δυναμικό δεν εκπροσωπείται σχεδόν πουθενά, επιτελεί όλες εκείνες τις εργασίες που θεωρούνται από τους κατοίκους της πόλης ως δευτερεύουσας σημασίας, δεσμευτικές του ελεύθερου χρόνου και υποτιμητικές. Ταυτόχρονα, ο ανδρικός μεταναστευτικός πληθυσμός απασχολείται σε οικοδομικές εργασίες σημαντικές για την ανάπτυξη της τοπικής και παγκόσμιας οικονομίας και σε υποβοηθητικές εργασίες (π.χ. επισκευές, υπηρεσίες καλλωπισμού και προσωπικής φροντίδας), που και αυτές συνεισφέρουν στη μείωση της σπατάλης του ελεύθερου χρόνου των κατοίκων της πόλης και στην αναβάθμιση του κύρους του πολίτη.

Για τους μετανάστες, ο χώρος εργασίας είναι χώρος μόχθου, και, όπως χαρακτηριστικά είπε ένας μετανάστης σε μια συνέντευξη (Psimmenos & Kassimati 2003), είναι χώρος όπου αναπτύσσονται διάφορες αξίες και συνήθειες, όπως αυτή της προσαρμοστικότητας στην προσωρινότητα της παρουσίας και κοινωνικής ταυτότητας του εργαζόμενου. Οι χώροι εργασίας για τους μετανάστες αποτελούν, όπως υποστηρίζει η Sassen (1999), «δοχεία εξουσίας» που τους εγκλωβίζουν σε μια παγκόσμια οικονομία περιθωριοποίησης και έναν πολιτισμό μεταφερόμενης εργασίας και δίχως σημεία αναφοράς ζωής (Zukin 1992).

Οι χώροι στέγασης των μεταναστών χαρακτηρίζονται από *κοινωνική απομόνωση, προσωρινότητα και συνωστισμό*. Το κύριο όμως χαρακτηριστικό της στέγασης σε συνδυασμό με την εργασία των μεταναστών είναι ο εγκλωβισμός των ανθρώπων μακριά από χώρους συγγένειας, εθνοτικών κοινοτήτων (Papastergiadis 2000) ή ανάπτυξης προσωπικών σχέσεων. Όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, σχεδόν για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία της πόλης η στέ-

Πατησίων / Αλεξάνδρας 2003

Αχιλλέως 2004

γαση ή ο τύπος και η περιοχή στέγασης του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού συνδέονται πολύ λίγο με την ανάγκη των ανθρώπων να εκφράζονται στο χώρο τους και να αναπτύσσουν κοινωνικές σχέσεις. Τα παλαιά γκέτο με τα συνωστισμένα σπίτια, τις συνήθειες, τον πολιτισμό και τις μυρωδιές σήμερα δίνουν προτεραιότητα στα ξενοδοχεία, τους καταυλισμούς δίπλα σε βιοτεχνικούς χώρους ή τους κοιτώνες-containers που παρέχει το κράτος, τα ενοικιαζόμενα δωμάτια ή τους κοινόχρηστους χώρους και τα σπίτια όπου δουλεύουν οι εσωτερικοί οικιακοί βοηθοί (Cross & Keith 1993).

Στη σύγχρονη πόλη το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό δεν κατοικεί σε «slums» (φτωχόσπιτα και φτωχές γειτονιές ή παραγκουπόλεις) που χαρακτηρίζονται από: φτωχά σε ανέσεις σπίτια ή γειτονιές, όπου αναπτύσσονται «ανήθικες συνήθειες», φωνές και τσιγγάνικη γλώσσα, όπως περιέγραφε στη βικτωριανή εποχή ο Vaux (1812), αλλά σε χώρους μη επικοινωνίας (Vaux στο Dyos 1982: 130). Η επικοινωνία μεταφέρεται έξω από τους χώρους στέγασης, για πολλούς από τους μετανάστες δεν έχει συνέχεια, σταθερότητα, και δεν προωθεί την ανάπτυξη δεσμών ανάμεσα στους μετανάστες και σε έναν τόπο. Ένας μετανάστης χαρακτήρισε τη στέγασή του στην Αθήνα ως χώρο ανάπτυξης βασικών ενστίκτων για τη σωματική ακεραιότητα και επιβίωση ενός ατόμου. Μαθαίνει κάποιος πού και πώς να κοιμάται, πώς να προστατεύει τα χρήματά του, πότε να τρώει, και πάνω απ' όλα ισχύει, όπως είχε δηλώσει ένας μετανάστης από την Αλβανία το 2003, ότι: «κάποιος μαθαίνει ότι μετά από δεκαπέντε χρόνια δεν έχει σπίτι, παρά μόνο σκορπισμένους και τυχαίους τόπους συνάντησης».

3. Η περίοδος 1991-1999 και οι έρευνες στην Ελλάδα

Η αντιμετώπιση μέρους της παραπάνω προβληματικής από τους επιστήμονες την περίοδο 1991-1999 στην Ελλάδα θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική για την εξέλιξη της θεωρητικής και ερευνητικής πορείας του κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών στη χώρα. Η ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα την περίοδο 1991-1999 παρουσιάζει ένα σημαντικό αριθμό ερευνών για τη μετανάστευση, την οικονομία και τις νέες κοινωνικές διακρίσεις και ανισότητες που αναπτύσσονται στη χώρα. Με λιγοστά έως ανύπαρκτα μέσα, ομάδες κοινωνιολόγων, οικονομολόγων, δημογράφων και κοινωνικών γεωγράφων δημοσιεύουν σχεδόν για πρώτη φορά τις μελέτες τους επάνω στις συνθήκες εργασίας, στέγασης και πολιτισμικών αξιών και συμπεριφορών των μεταναστών.

Οι Λιανός & Πατακωνοσταντίνου (2003), στο *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: οικονομική διερεύνηση*, αναφέρονται σε αυτές τις πρώτες προσπάθειες ως σημαντικά και ηρωικά βήματα της επιστημονικής κοινότητας για τη διερεύνηση αυτού του σύγχρονου κοινωνικού φαινομένου. Πέρα όμως από τις αντικειμενικές δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι επιστημονικές ομάδες ή μεμονωμένοι επιστήμονες (όπως έλλειψη χρηματοδότησης, διάθεση στοιχείων από τις κρατικές υπηρεσίες και έλλειψη εμπιστοσύνης προς την έρευνα και τις επιστημονικές ομάδες), αυτές οι πρώτες μελέτες ως ένα βαθμό μπορούν να χαρακτηριστούν ηρωικές επειδή αντιμετώπισαν και άλλες μεγαλύτερες και σοβαρότερες ελλείψεις. Έπρεπε μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα να καλυφθούν οι αποστάσεις που χώριζαν ένα μεγάλο μέρος των επιστημόνων από τις θεωρητικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης σχολών όπως η σχολή του Σικάγου, η νεοβρεμπεριανή σχολή και η σχολή των μαρξιστών στον κλάδο της αστικής κοινω-

νιολογίας και αστικής γεωγραφίας. Δεν ήταν μόνο θέμα έλλειψης κατάρτισης, αλλά περισσότερο θέμα προσέγγισης της ιδιαιτερότητας που έχει η σύγχρονη μετανάστευση στην Ευρώπη, η ελληνική οικονομία και κοινωνική οργάνωση, και ζήτημα συγκριτικής σπουδής αυτών των ιδιαιτεροτήτων με άλλες κοινωνίες και εποχές. Τι αντιμετωπίζει η Ευρώπη, και ιδιαίτερα η Νότια Ευρώπη και η Ελλάδα, τι ιδιαίτερες σχέσεις αναπτύσσονται ανάμεσα στους μετανάστες και τον ντόπιο πληθυσμό; Τι ελκύει και τι κατηγοριοποιεί τους μετανάστες στη χώρα και ποιες είναι οι διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικούς μεταναστευτικούς πληθυσμούς, σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και σε διαφορετικές περιοχές ή τόπους (π.χ. αστικές/μη αστικές περιοχές); Χωρίς κάποιος να συνυπολογίσει τα μεθοδολογικά προβλήματα που σχετίζονται με την ποσοτική και ποιοτική καταμέτρηση των ζητημάτων της μετανάστευσης, τα παραπάνω ερωτήματα απασχόλησαν το μεγαλύτερο μέρος των ερευνών και προσπαθειών θεωρητικής προσέγγισης του μεταναστευτικού θέματος στην Ελλάδα.

Με βάση τα παραπάνω, το 1991 παρουσιάζεται η πρώτη στατιστική ανάλυση της κοινωνικής στρωμάτωσης των Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Οι Κασιμάτη κ.ά. (1991), στο *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική ένταξη*, εξετάζουν την κοινωνική κατάσταση των Ποντίων στη χώρα. Η μελέτη αυτή, για την προσέγγιση της κοινωνικής στρωμάτωσης των Ποντίων και των ιδιαίτερων προβλημάτων (π.χ. στο χώρο της εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης και απασχόλησης) στηρίζεται σε μία σε βάθος ανάλυση των θεσμών, των σχέσεων και της ιστορίας της εξέλιξης της εθνοκοινωνικής ταυτότητας στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Η ανάλυση αυτή αποτελεί ουσιαστικό βοήθημα στην καταμέτρηση των πολιτισμικών διαφορών και προσδοκιών των Ποντίων στην ελληνική κοινωνία, καθώς και των θεσμικών προβλημάτων ένταξης στην ελληνική οικονομία. Ιδιαίτερα προβλήματα διαρροών στην εκπαίδευση, ετεροαπασχόλησης και ανεργίας, καθώς και πολιτισμικών διακρίσεων, συνθέτουν ένα κοινωνικό περιβάλλον που εγκλωβίζει τους Πόντιους μετανάστες σε συνθήκες περιθωριοποίησης.

Συνέχεια της παραπάνω ανάλυσης αποτελεί και η θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση (Κασιμάτη 1998β) του κοινωνικού αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης των Ποντίων μεταναστών και η έμφαση στην ορθότητα του κοινωνικού αποκλεισμού και στους κοινωνικούς μηχανισμούς που συμβάλλουν θετικά σε αυτόν. Η Κασιμάτη εξετάζει τον αποκλεισμό των Ποντίων, εκτός του καθαρά οικονομικού επιπέδου, και σε πολιτισμικό, πολιτικό και ενδοκοινωνικό επίπεδο. Η επισήμανση της Κασιμάτη είναι ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός των μεταναστών δεν έχει *υπολειμματικό* (όσον αφορά τις παροχές και την κοινωνική ένταξη), αλλά *καθαρά δομικό χαρακτήρα*, και για την εξάλειψή του απαιτούνται βαθιές αλλαγές στην οργάνωση και τις δομές της ελληνικής κοινωνίας. Αυτός ο δομικός χαρακτήρας του κοινωνικού αποκλεισμού των Ποντίων διακρίνεται στον τομέα της απασχόλησης, όπου η πλειοψηφία, παρά την υψηλή εκπαιδευτική και επαγγελματική κατάρτιση, σπρώχνεται μέσω των δημοσίων και ιδιωτικών μηχανισμών της αγοράς σε *θύλακες* οικονομικής δραστηριότητας που χαρακτηρίζονται ως υποβαθμισμένοι στην ελληνική κοινωνία. Η ανάπτυξη μιας αγοράς υπηρετικού και υποβοηθητικού δυναμικού στις υπηρεσίες του σπιτιού και στον τομέα κατασκευών φαίνεται να συμβαδίζει με την επαγγελματική αποειδίκευση των Ποντίων, το ευέλικτο θεσμικό πλαίσιο της απασχόλησης και τους μηχανισμούς του δημοσίου για την πιστοποίηση της επαγγελματικής κατάρτισης και την έκδοση αδειών μη εξαρτημένης απασχόλησης.

Το 1994 παρουσιάζεται η έρευνα πεδίου των Λιανού, Σαρρή και Κατσέλη για τις επιπτώσεις της «παράνομης μετανάστευσης στην τοπική αγορά εργασίας». Σε αυτή την έρευνα επιχειρείται, για πρώτη σχεδόν φορά από οικονομική πλευρά, να οροθετηθούν τα βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστών στην Ελλάδα και να διερευνηθεί η σχέση ανάμεσα στον αγροτικό πληθυσμό και τους μετανάστες. Ειδικότερα, η παραπάνω έρευνα εξετάζει τις θετικές πλευρές της «παράνομης» μετανάστευσης στο εισόδημα του αγροτικού πληθυσμού και στην απελευθέρωση των αγροτών από μια σειρά από επίπονες και χαμηλού κύρους εργασίες.

Από μια άλλη οπτική, με περισσότερο κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό χαρακτήρα, οι έρευνες των Lazaridis & Romaniszyn (1996) και Markova & Sarris (1997) επισημαίνουν τις διαφορές ανάμεσα στις αιτίες και συνθήκες διαβίωσης των Αλβανών, Πολωνών και Βουλγάρων μεταναστών στη χώρα. Οι δύο έρευνες αναλύουν τις συνθήκες ζωής των εγγεγραμμένων μεταναστών, και ιδίως η πρώτη εξετάζει τη σημασία που έχει για τη μετανάστευση η δικτυακή σχέση ανάμεσα στον τόπο προέλευσης και υποδοχής. Ιδίως για τις γυναίκες μετανάστριες, αυτή η δικτυακή οικογενειακή και κοινοτική σχέση παίζει καθοριστικό ρόλο στη μετανάστευση και την απασχόληση των γυναικών στον τομέα των οικιακών υπηρεσιών. Η δεύτερη έρευνα ασχολείται περισσότερο με τους μηχανισμούς εισόδου των παράνομων μεταναστών στη χώρα από τη Βουλγαρία, των οικονομικών και καταναλωτικών προσδοκιών από τη μετανάστευση και τους μηχανισμούς που συμβάλλουν στην επαγγελματική κινητικότητα των μεταναστών. Η έρευνα εντοπίζει ότι στην περίπτωση των ανδρών μεταναστών η επαγγελματική κινητικότητα δεν τους οδηγεί έξω από δραστηριότητες που θεωρούνται κακοπληρωμένες και χωρίς κοινωνικό κύρος. Για τις γυναίκες μετανάστριες, η οικονομική περιθωριοποίηση συνήθως περνά μέσα από επαγγέλματα που θεωρούνται υπηρετικά και ιδιαίτερα ανεπιθύμητα για την ελληνική κοινωνία, και, λόγω των συνθηκών που επικρατούν στην τοπική αγορά εργασίας, τους είναι δύσκολο να τα αποφύγουν.

Το 1997 οι Anderson & Phizacklea παρουσιάζουν στην Ελλάδα την πρώτη διεθνή συγκριτική έρευνα για τις μετανάστριες που εργάζονται ως οικιακοί βοηθοί στη χώρα μας, στην Ισπανία, την Ιταλία, τη Γαλλία και τη Γερμανία. Η έρευνα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους παράγοντες που παίζουν ρόλο στον εγκλωβισμό των γυναικών σε χαμηλόμισθες και υπηρετικές εργασίες, και στο πώς σταδιακά η οικιακή βοηθός χάνει τον έλεγχο της προσωπικής, κοινοτικής ταυτότητας και μετατρέπεται σε υποχείριο του εργοδότη. Ο κοινωνικός αποκλεισμός παρουσιάζεται στην έρευνα ως διαδικασία οικονομικής, σωματικής και ψυχολογικής εξουσίας επάνω στη μετανάστρια. Μια μορφή ψυχολογικής «βίας» και εκμετάλλευσης της μετανάστριας είναι η εθνοφυλετική και κατά φύλο στρωμάτωσή της στο χώρο εργασίας και η απομόνωσή της (ιδίως για τις εσωτερικές) από το οικείο, κοινοτικό περιβάλλον. Πάνω στο θέμα της εθνοφυλετικής στρωμάτωσης, ο Iosifides (1997) παρουσιάζει μια συγκριτική έρευνα για τις συνθήκες διαβίωσης των Αλβανών, Φιλιπινέζων και Αιγυπτίων μεταναστών στην αγορά εργασίας της Αθήνας. Η κατανομή της εργασίας και οι συνθήκες στον εργασιακό χώρο παρουσιάζουν βασικές διαφορές ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες μεταναστών. Στην τελευταία και χειρότερη θέση βρίσκονται οι Αλβανοί μετανάστες, με σημαντικές διαφορές στην απασχόληση, τα μισθολόγια και τα ωράρια εργασίας.

Η προσέγγιση της σημασίας του κοινωνικού χώρου της μεταμοντέρνας εποχής, της πόλης και του τοπικού στοιχείου οργάνωσης της οικονομίας και του

πολιτισμού, και των νέων ευέλικτων εργασιών είναι τα θέματα που εξετάζουν οι μελέτες των Βαΐου & Χατζημιχάλη (1997), Πετρονώτη & Ζαρκιά (1998) και Ψημμένου (1995). Η έρευνα των Βαΐου & Χατζημιχάλη *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς* αναπτύσσει από χωροταξική σκοπιά την επιρροή των ευέλικτων και μεταβιομηχανικών μορφών οικονομικής οργάνωσης στην κατανομή εργασίας και τους ρόλους στην αγροτική Ελλάδα. Η έρευνα στηρίζεται στο θεωρητικό πλαίσιο της σύνδεσης του μεταναστευτικού θέματος με τις γενικότερες παγκόσμιες μεταβολές στην οικονομία. Ο αστικός χώρος και οι σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σε αυτόν και περιλαμβάνουν την εργασιακή και κοινωνική/πολιτισμική δραστηριότητα στην περίοδο της παγκοσμιοποίησης διαπερνούν τα καθορισμένα γεωγραφικά και οικονομικά όριά του μέσω της μετανάστευσης αλλά και μέσω της ανάπτυξης και επιρροής σε έναν τόπο διεθνών δικτύων οργάνωσης. Ο χώρος, όπως υποστήριξε και ο Lefebvre (1984), μεταβάλλεται διαρκώς και είναι τόσο το αποτέλεσμα γενικότερων τάσεων και κοινωνικών δυνάμεων στο καπιταλιστικό σύστημα, όσο και μια μη στατική αλληλόδραση των ανθρώπων μέσα σε έναν τόπο. Δομές, μεταναστευτικές ομάδες εργατικού δυναμικού και νέες συμβολικές αξίες και καταναλωτικά αγαθά που κατασκευάζονται από τον ντόπιο πληθυσμό δημιουργούν νέες ταξινομήσεις του πληθυσμού και νέες διαφοροποιήσεις όσον αφορά την εργασία, την κοινότητα και τις ευκαιρίες ζωής. Για τους Βαΐου & Χατζημιχάλη, η μετανάστευση αποτελεί μέρος της ομάδας εκείνων των εργαζομένων με ευέλικτες και άτυπες μορφές εργασίας, που στηρίζουν τη βάση της οικονομικής ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη και ειδικότερα στην Ελλάδα. Αυτές οι ομάδες, ενώ «βοηθούν» μέσα από την εργασία τους στη σμίκρυνση των αποστάσεων ανάμεσα σε διαφορετικούς τόπους και την ανάπτυξη μιας παγκόσμιας οικονομίας, βρίσκονται όλο και πιο εξαρτώμενοι από το μικρο-περιβάλλον μιας τοπικής κοινωνίας, ενός χώρου εργασίας ή μη συγκεκριμένης σχέσης μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον.

Το κεντρικό ερώτημα της σχέσης μεταξύ του κοινωνικού χώρου και της οικονομικής και πολιτισμικής οργάνωσης των νεοαφιχθέντων μεταναστών, και των μηχανισμών ένταξης των Ερυθραίων στην Αθήνα είναι το θέμα της έρευνας των Πετρονώτη & Ζαρκιά (1998). Στην έρευνα με τίτλο *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης: κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, η Πετρονώτη και η Ζαρκιά προσεγγίζουν το θέμα του κοινωνικού αποκλεισμού από μια ανθρωπολογική πλευρά, τονίζοντας ότι μέσα στον περιθωριοποιημένο χώρο αναπτύσσονται και κατασκευάζονται νέα όρια διαχείρισης της εθνικής και εργασιακής ταυτότητας. Αν και οι Ερυθραίοι μετανάστες λόγω των θεσμικών και πολιτισμικών διακρίσεων βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό, ταυτόχρονα αναπτύσσουν στρατηγικές οικονομικής οργάνωσης απέναντι, για παράδειγμα, στους εργοδότες, που από τη μια πλευρά υποστηρίζουν τη διαφορετικότητά τους και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ενώ από την άλλη πλευρά την κοινωνία, τα ήθη και τα έθιμα. Η διαφοροποίηση από τους «άλλους» μετανάστες μέσα στην Αθήνα αποτελεί για τους Ερυθραίους και μια στρατηγική επιβίωσης και ανακατασκευής των ορίων κατοίκησης, διασκέδασης και συναλλαγής, και επέμβασης στον αστικό χώρο. Η ανάλυση των Πετρονώτη & Ζαρκιά αναδεικνύει τη σχέση ανάμεσα στη στέγαση και στο νομικό καθεστώς του μετανάστη και το ρόλο που παίζει η στέγαση στην ανάπτυξη προτύπων οργάνωσης της ζωής και της κοινοτικής ταυτότητας των μεταναστών.

Η τελευταία έρευνα (Ψημμένος 1995), η οποία και αναλύεται παρακάτω, οροθετεί τον κοινωνικό αποκλεισμό στα πλαίσια ανάπτυξης χώρων εργασίας και

Γαζοχώρι 1991

Γαζοχώρι 1991

στέγασης, που, εκτός της οικονομικής φτώχειας, της αναίρεσης βασικών δικαιωμάτων των ανθρώπων και της μη συμμετοχής των μεταναστών σε πολιτισμικές και κοινωνικές/πολιτικές δραστηριότητες που αναπτύσσουν τις ευκαιρίες ζωής, συντηρούν συμβολικά αγαθά και αξίες πολύτιμες στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία. Αυτά τα συμβολικά αγαθά και αξίες (π.χ. διασκέδαση, ελεύθερος χρόνος, ευελιξία/ανταγωνιστικότητα, ατομικότητα κ.λπ.) στη σημερινή πόλη παίζουν καθοριστικό ρόλο στη στρωμάτωση του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού και στην αναπαραγωγή των νέων ορίων και κοινωνικών αποστάσεων που χωρίζουν τους κατοίκους της. Οι χώροι εργασίας και στέγασης είναι χώροι ανισοτήτων και οικονομικής περιθωριοποίησης, και ταυτόχρονα χώροι ανάπτυξης μιας πολιτικής οικονομίας εξουσίας και συμβόλων, απαραίτητες δομές στη δημιουργία ενός υπηρετικού, προσωρινού και ευέλικτου εργατικού δυναμικού.

4. Το κέντρο της Αθήνας και η σημασία της τοποθεσίας των μεταναστών

Το 1991-1992 ξεκίνησε μια έρευνα πεδίου με κύριο σκοπό την ανάδειξη των σημαντικών χαρακτηριστικών διαβίωσης του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα. Η έρευνα αποπερατώθηκε το 1995 και εδώ παρουσιάζεται μέρος των αποτελεσμάτων της. Η χωροταξική διάσταση της έρευνας και η έμφαση στην προσέγγιση της μετανάστευσης στην Αθήνα προέκυψε στα αρχικά στάδια της έρευνας. Αυτή η διάσταση προέκυψε διότι από τις πρώτες επιτόπιες παρατηρήσεις των διαφορετικών πτυχών ζωής των μεταναστών διακρίθηκε η σημασία που έχει ο αστικός χώρος για τους ίδιους τους μετανάστες αλλά και για την παραγωγή και οργάνωση ενός φθηνού εργατικού δυναμικού από την ίδια την οικονομία.

• Πολλές φορές, ιδίως στις κοινωνικές επιστήμες, το μεγάλο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ένας ερευνητής είναι, εκτός του ότι δεν μπορεί να προσδιορίσει ακριβώς και με απλά λόγια τι αναζητά και ποιους στόχους έχει μια έρευνα, δεν διαθέτει κάποια μέσα ή δείκτες καταμέτρησης του μεγέθους του προβλήματος που αναλύει. Είτε ποσοτικά είτε ποιοτικά, πολλές φορές αυτά τα μέσα ή κοινωνικοί δείκτες μέτρησης (indexes) ενός προβλήματος όπως η ανισότητα δεν υπάρχουν εκεί έξω από μόνα τους και πρέπει να τα κατασκευάσει κάποιος. Αυτοί οι δείκτες έχουν αξία και αντίκρισμα στην καθημερινή ζωή, η οποία και εξελίσσεται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ή κοινωνικό περιβάλλον, το οποίο και προσδιορίζεται συνήθως όχι αφηρημένα για το πώς θα έπρεπε να είναι οι συνθήκες ζωής των μεταναστών ή του εργατικού δυναμικού (Ψημμένος 1995: 86).

Ένα παράδειγμα του παραπάνω θέματος εκείνη την εποχή αποτελούσε η καταμέτρηση των ανισοτήτων του ημερομισθίου του μετανάστη έναντι του ντόπιου εργατικού δυναμικού. Πολλοί από τους μετανάστες έπαιρναν περίπου το 1/3 του καθαρού ημερομισθίου του Έλληνα εργαζόμενου σε παρόμοιες εργασίες (ιδίως οικοδομικές). Αυτό το στοιχείο από μόνο του δείχνει μια σημαντική οικονομική ανισότητα. Όμως αυτή η ανισότητα τι δείχνει; Στην περίπτωση των μεταναστών, η σημασία αυτής της ανισότητας στα μεγέθη των ημερομισθίων από μόνη της είναι μικρή, ιδίως αν κάποιος παρουσιάσει ταυτόχρονα τις διαφορές που υπήρχαν στη χώρα καταγωγής. Οι μετανάστες βιώνουν την οικονομική ανισότητα σε συνδυασμό με μια σειρά από άλλες ανισότητες, οι οποίες και

προσδίδουν μια ιδιαίτερη βαρύτητα στις οικονομικές απολαβές των μεταναστών. Πέρα από οτιδήποτε άλλο, οι χαμηλές αποδοχές των μεταναστών συνδέονται με τα ανισότιμα επίπεδα κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών, με την αποταμιευτική δραστηριότητα (η οποία συνδέεται με τη μορφή στέγασης, ασφάλισης, έκδοσης της άδειας εργασίας κ.λπ.), με την ενεργό συμμετοχή σε κοινωνικά και θεσμικά αναγνωρισμένες δραστηριότητες και με την επανασύνδεση του μετανάστη με την οικογενειακή-προσωπική και κοινοτική ζωή. Οι αποδοχές για τους μετανάστες επηρεάζουν όλα τα παραπάνω, και η έρευνα που διεξήχθη το 1991-1995 δείχνει ότι οι οικονομικές ανισότητες δεν αντανακλούν μόνο τις περιοριστικές δυνατότητες του εργαζόμενου, αλλά βασικά τις βάσεις αναγνώρισης του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού από την ελληνική κοινωνία. Οι διαφορές στα ημερομίσθια αντανακλούν από τη μια πλευρά το θεσμικό πλαίσιο εργασίας των μεταναστών, τις μορφές απασχόλησης και το έργο που επιτελούν οι μετανάστες, και από την άλλη πλευρά την αναπαραγωγή θυλάκων κοινωνικού αποκλεισμού, οι οποίοι, σε αντίθεση με άλλες ομάδες πληθυσμού, βασίζονται στην αδυνατότητα των μεταναστών να αναπτύξουν σταθερές σχέσεις και δράσεις σε έναν τόπο και σε έναν κοινωνικό χώρο (Hills et al. 2002).

Για τους Αλβανούς μετανάστες, η σημασία αυτής της ανισότητας στα ημερομίσθια σήμαινε αυτόματα δύο πράγματα: συγκεκριμένες περιοχές και τύπους στέγασης που με τη σειρά τους έσπρωχναν τους μετανάστες σε συγκεκριμένα επαγγέλματα, τρόπο ζωής, διατροφικές συνθήκες, και πάνω απ' όλα σε μια κοινωνική περιθωριοποίηση. Αυτή η κοινωνική περιθωριοποίηση δεν στερούσε μόνο το δικαίωμα στην κατανάλωση κοινωνικών και άλλων αγαθών, τη συμμετοχή σε οικονομικές και κοινωνικά αναγνωρισμένες δραστηριότητες, τη δραστηριοποίηση στην πολιτική και τη σύνδεση με την οικογένεια, τους φίλους και την κοινότητα. Βασικά στερούσε το δικαίωμα του ανθρώπου στην ασφάλεια, την προσωπική ζωή και τη δυνατότητα αλληλόδρασης με το κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον και την ανάπτυξη σχέσεων πέρα από το πλαίσιο ύπαρξης του μετανάστη στη χώρα, το οποίο μέχρι και σήμερα καθορίζεται από τις ανάγκες της τοπικής οικονομίας για ένα ευέλικτο και μεταφερόμενο εργατικό δυναμικό.

- Για τη μεταφορά ή μετατροπή της ανισότητας σε κάτι ποιοτικά ή ποσοτικά μετρήσιμο, ο χώρος της Αθήνας σε αυτή την έρευνα έπαιξε σημαντικό ρόλο. Και αυτό διότι αποτύπωνε τις διαφορές ανάμεσα στους μετανάστες καθώς και το πώς οι ίδιοι οργάνωναν τη ζωή τους, πώς η αγορά εργασίας αναπαρήγε αυτό το εργατικό δυναμικό, ποιοι κοινωνικοί μηχανισμοί αναπτύσσονταν και πώς επηρέαζαν τους μετανάστες.

Στο παλαιό βιοτεχνικό κέντρο της Αθήνας, που στο παρελθόν αποτέλεσε τόπο συγκέντρωσης μεταναστών από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, και γύρω από την Πλατεία Ομονοίας, το νέο εργατικό δυναμικό που ζητούσε εργασία ήταν στην πλειοψηφία του μετανάστες. Από τις πρώτες επιτόπιες παρατηρήσεις, αυτό που διακριθήκε ήταν ότι το κάθε επάγγελμα ή δραστηριότητα έχει την τοποθεσία του. Η τοποθεσία του κάθε μετανάστη στην Πλατεία Ομονοίας και στις γύρω περιοχές έχει την εθνικότητά της, και η κάθε εθνικότητα τη δική της στρωμάτωση και διαφοροποίηση μέσα σε έναν τόπο. Αυτές οι σχέσεις με τον τόπο δεν είναι στατικές, αλλά μεταβάλλονται και έχουν μια δυναμική ανάλογα με την οικονομική δραστηριότητα, τις πολιτισμικές σχέσεις, τις κατηγοριοποιήσεις των μεταναστών και την καθημερινή δράση των τελευταίων. Ένα παράδειγμα αποτελεί η αγορά εργασίας και οι τοποθεσίες όπου αρχικά συγκεντρώθηκαν οι μετανάστες.

Στην πλευρά της Ομόνοιας που συνορεύει με τη Λεωφόρο Πανεπιστημίου και την 3ης Σεπτεμβρίου βρίσκονταν οι Αλβανοί μετανάστες, οι οποίοι και ειδικεύονταν σε οικοδομικές ή κατασκευαστικές και υδραυλικές εργασίες. Η θέση αυτή στην Πλατεία Ομόνοιας ήταν στρατηγική, διότι, εκτός του ότι είχε μια ιστορία και παράδοση ανάμεσα σε προγενέστερες ομάδες ντόπιων και προσφύγων εργατοτεχνιτών και ανέκαθεν αποτελούσε το σημαντικότερο σημείο διέλευσης και πρόσβασης των εργολάβων ή ιδιωτών κάθε πρωί προς αναζήτηση βοηθών στις οικοδομικές εργασίες, εόπτευε όλη την κίνηση της αστυνομίας, και από εκεί έχει κάποιος τη δυνατότητα έγκαιρης διαφυγής ανάμεσα στο πλήθος.

Πιο κάτω, στην Αγορά και κοντά στο Δημαρχείο, οι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση είχαν τον δικό τους χώρο εργασίας. Στην Οδό Αθηνάς, μέσα στις διάφορες στοές, οι περισσότεροι ειδικεύονταν στο μικροεμπόριο, πουλώντας αρχικά είδη ρουχισμού και λαϊκής τέχνης, και αργότερα κούτες τσιγάρων και εργαλεία μικροεπιδιορθώσεων. Στους δρόμους αυτούς, το μικροεμπόριο που αναπτύχθηκε αρχικά ήταν θέμα όλης της οικογένειας, και στη συνέχεια οι άνδρες και γυναίκες νεαρής ηλικίας μεταφέρθηκαν στην Αγ. Κωνσταντίνου περιμένοντας κάποια λεωφορεία από εταιρείες να τους πάρουν για δουλειές μιας ημέρας. Η σημασία όμως αυτής της γεωγραφικής κατανομής του εργατικού δυναμικού βρίσκεται στο ότι, σε αντίθεση με τους Αλβανούς μετανάστες, οι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση, λόγω των συγκριτικά καλύτερων ρυθμίσεων όσον αφορά την άδεια εργασίας τους, απέκτησαν μεγαλύτερη πρόσβαση στις προκείμενες βιοτεχνίες και αποθήκες ειδών λαϊκής τέχνης, υφάσματος και ένδυσης, και καταστημάτων με εργαλεία.

Κοντά στην περιοχή του Βοτανικού, την περίοδο 1991-1992 άρχισαν να συγκεντρώνονται διάφορες μεταναστευτικές ομάδες, όπως Πακιστανοί, Αιγύπτιοι, Ινδοί και πολιτικοί πρόσφυγες από τη Μέση Ανατολή και την Αφρική. Ένας σημαντικός παράγοντας για τη συγκέντρωση των παραπάνω πληθυσμών στην περιοχή γύρω από τον Βοτανικό, τουλάχιστον εκείνη την περίοδο, ήταν, εκτός των δικτύων αλληλεγγύης και γνωριμίας που είχαν δημιουργηθεί από μετανάστες από τις παραπάνω χώρες (τη δεκαετία του '70 λόγω της ανάπτυξης της ναυτιλίας και αλιείας), η σχέση των μεταναστών με τις εταιρείες μεταφορών και τα καταστήματα πώλησης αγροτικών προϊόντων. Αυτή η σχέση ανάμεσα στους μετανάστες και τις διάφορες επιχειρήσεις καθορίστηκε λόγω στερεοτύπων και σχέσεων που είχαν δημιουργηθεί ανάμεσα στους παραπάνω πληθυσμούς και στους μειονοτικούς πληθυσμούς της Αθήνας (π.χ. Πομάκοι, Αθίγγανοι), αλλά και λόγω του ότι πολλοί από τους παραπάνω μετανάστες ειδικεύονταν ήδη από τη χώρα τους σε παρόμοια επαγγέλματα (π.χ. ναυτεργάτες και εργάτες σε φυτείες). Τα καταστήματα πώλησης αγροτικών προϊόντων εκείνη την εποχή λειτουργούσαν και ως μεσάζοντες απασχόλησης ενός φθηνού εργατικού δυναμικού στην επαρχία ή στα θερμοκήπια της Σαλαμίνας και της Ραφήνας, και πολλοί είχαν σχέση με ατζέντηδες εμπορευμάτων από τις χώρες της Β. Αφρικής και τον Λίβανο.

Οι μετανάστριες που εργάζονταν στην πορνεία ή ως οικιακοί βοηθοί είχαν και αυτές τη δική τους θέση στην Αθήνα. Για τις γυναίκες στην πορνεία η συνήθης τοποθεσία εργασιακής απασχόλησης δεν ήταν άλλη από τα ξενοδοχεία της περιοχής και ορισμένους *οίκους ανοχής*, ενώ οι γυναίκες που είχαν συνήθως απασχόληση στον τομέα της φροντίδας και οικιακής βοήθειας συνωστίζονταν στις εταιρείες κοινοχρήστων και διαχείρισης πολυκατοικίας, που

τότε είχαν δικτυωθεί στην Πλατεία Βάθη και στις περιοχές γύρω από τις οδούς Μάρνη και 3ης Σεπτεμβρίου. Η διαχείριση της απασχόλησης των γυναικών, βέβαια, ακολούθησε και άλλες πορείες, που τη συνέδεσαν με ιδιωτικά πρακτορεία γενικού τουρισμού, κέντρα διασκέδασης και γραφεία καλλιτεχνικού προσωπικού.

Οι εργασιακές δραστηριότητες των Αλβανών μεταναστών είχαν ως αντικείμενο τη συναρμολόγηση, τη μεταφορά και τον καθαρισμό διάφορων προϊόντων στον τομέα της μικρής οικογενειακής βιοτεχνίας (π.χ. καθαρισμό αγροτικών ή αλιευτικών προϊόντων που προορίζονται για κατάψυξη). Άλλοι τομείς απασχόλησης ήταν η εργασία στο σπίτι (π.χ. φασόν) και η εργασία στην οικοδομή, όπου οι Αλβανοί είχαν ένα ιδιαίτερο προνόμιο. Η εθνική τους καταγωγή καθόριζε εκτός των άλλων και το πώς θα διαμορφώνονταν η μεταχείριση, το εργασιακό ωράριο και η εργασία σε υπηρεσίες φροντίδας και οικιακής βοήθειας. Από όλες αυτές τις εργασιακές δραστηριότητες ο μετανάστης πληρωνόταν δύο ή τρεις φορές λιγότερο από τον κατώτερο μισθό του αντίστοιχου Έλληνα εργαζόμενου, είχε μεγαλύτερο ωράριο, λιγότερα διαλείμματα, καμία ασφάλιση, και η απασχόλησή του συνήθως ήταν ημερήσια ή ωριαία.

Οι χώροι στέγασης των μεταναστών, και ειδικότερα των Αλβανών μεταναστών, βρίσκονταν σε όλες εκείνες τις περιοχές γύρω από την Πλατεία Ομονοίας όπου υπήρχαν ξενοδοχεία, που παλαιότερα λειτουργούσαν ως παράνομοι οίκοι ανοχής και τους θερινούς μήνες ως φθηνά πανδοχεία για τουρίστες. Η «επιλογή» αυτών των χώρων κατοίκησης, εκτός του οικονομικού θέματος, παρείχε κάποια «προστασία» από τον έξω κόσμο, ακριβώς γιατί ήταν ήδη στιγματισμένοι ως καταλύματα του περιθωρίου.

Σε αυτά τα ξενοδοχεία οι άνθρωποι ήταν στοιβαγμένοι στην κυριολεξία ο ένας πάνω στον άλλο (π.χ. ξενοδοχεία χωρητικότητας 80 ατόμων φιλοξενούσαν 400 άτομα), χωρίς καμία άνεση και προσωπικούς χώρους, και, πάνω από όλα, όπως στην περίπτωση των αστέγων, χωρίς καμία απολύτως δυνατότητα ανάπτυξης οικογενειακών ή άλλων σχέσεων. Θα έλεγε κανείς, αν εξαιρέσουμε το ότι οι μετανάστες πλήρωναν για τα δωμάτιά τους, ότι τα ξενοδοχεία αυτά θύμιζαν περισσότερο καταυλισμούς αστέγων παρά οτιδήποτε άλλο. Γύρω από αυτούς τους χώρους αναπτύχθηκε ένας ολόκληρος «πολιτισμός» αλληλόδρασης ανάμεσα στους μετανάστες και τον ντόπιο πληθυσμό. Γραφεία μεταφοράς διαφόρων αγαθών στην Αλβανία, εγκαταλειμμένοι χώροι, πλατείες και υπηρεσίες για το φθηνό εργατικό δυναμικό, άρχισαν να παίρνουν μια διαφορετική μορφή. Η σημαντικότερη όμως υπηρεσία που αναπτύχθηκε γύρω από τους χώρους διαμονής των μεταναστών ήταν η μετατροπή δημόσιων χώρων σε χώρους συνεύρεσης και ιδιωτικών συναλλαγών μεταξύ των μεταναστών.

Η όλη κατάσταση διαμονής έσπρωχνε πολλούς από τους μετανάστες να αναζητήσουν και να μάθουν να αναζητούν τη ζωή τους και τις κοινωνικές πτυχές της στο δρόμο. Μέρος αυτής της ζωής ήταν και η εργασία, η οποία αποτελούσε το κυριότερο μέρος της καθημερινής πραγματικότητας. Πολλές φορές το «ταξίδι» πίσω στα διάφορα ξενοδοχεία ήταν δυσκολότερο από το «ταξίδι» στην εργασία. Αυτό ιδίως αν στην εργασία προσέφεραν φαγητό και υπήρχε η δυνατότητα γνωριμίας με άλλους συντοπίτες.

Αν η θέση των μεταναστών στην Αθήνα έχει νόημα στην κοινωνιολογία και σημασία για τη διαβίωση των ανθρώπων πέρα της γεωγραφικής κατανομής του πληθυσμού στην πόλη, τότε αυτή βρίσκεται στις διαδικασίες και σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σε έναν τόπο και τη σύνδεση αυτού με την αγορά εργα-

Πειραιώς 2003

σίας, στέγασης, και τις συμβολικές αξίες που αποκτούν μέσα σε μια κοινωνία. Στην έρευνα που διεξήχθη την περίοδο 1991-1995 με τίτλο «Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα», η σημασία της στέγασης και εργασίας και η ανάλυση των χώρων που περιβάλλουν τις δύο μορφές κοινωνικής διαβίωσης σε έναν τόπο δεν περιορίζονται στη γεωγραφική πορεία και ανάπτυξη θυλάκων συνωστισμού του μεταναστευτικού πληθυσμού. Η «πορεία» του μετανάστη στην Αθήνα έχει σημασία στην κοινωνική στρωμάτωση, στις κοινωνικές ανισότητες και σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους μετανάστες, σε διάφορες εθνικές και κοινωνικές ομάδες, και στον εντοπισμό των μηχανισμών που συμβάλλουν ή είναι άμεσα εμπλεκόμενοι στην περιθωριοποίηση των μεταναστών. Από αυτή την πλευρά, η εξέταση της στέγασης και εργασίας των μεταναστών στην έρευνα συνδυάστηκε με την προσέγγιση των παραγόντων εκείνων που όχι απλά δημιουργούν δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, αλλά και δημιουργούν το πλαίσιο οροθέτησης της διαβίωσης και αναπαραγωγής αυτού του ιδιαίτερου εργατικού δυναμικού στην πόλη.

Η λειτουργία των χώρων στέγασης και εργασίας, σε αντίθεση με τις πτυχές ζωής του υπόλοιπου εργατικού δυναμικού, στηριζόταν βασικά σε μια αντιστροφή της προσωπικής και δημόσιας σφαίρας της ζωής του μετανάστη. Στο χώρο εργασίας η λειτουργία της οικονομικής δραστηριότητας από τη μια πλευρά ξεχώριζε το εργατικό δυναμικό με βάση την εθνικότητα και το φύλο και προσέδιδε σε αυτό χαρακτηριστικά εργασιακής ικανότητας, και από την άλλη πλευρά διασπούσε παραπέρα αυτές τις ομαδικές κατηγοριοποιήσεις ανάλογα με τις προσωπικές σχέσεις που ανέπτυξε ο επιχειρηματίας ή ιδιώτης με τον κάθε μετανάστη ξεχωριστά.

Για τους μετανάστες, ο εργασιακός χώρος αποτελούσε μια σημαντική παρέμβαση στον προσωπικό και ιδιωτικό βίο και την ιστορία του εργαζόμενου. Η όποια δραστηριότητα και αντικείμενο εργασίας που είχε οικονομικό χαρακτήρα διαμορφωνόταν με βάση την προέλευση του εργαζόμενου, και προαπαιτούμενο στοιχείο της απασχολησιμότητας του μετανάστη ήταν βασικά η αποδοχή μιας συνθήκης και ενός σημαντικού όρου. Αυτή η συνθήκη δεν ήταν η έλλειψη δυνατότητας αυτοαπασχόλησης ή η ανάπτυξη κανόνων εργασίας και η αποδοχή ενός γενικού πλαισίου εργασιακής σχέσης, αλλά η αποδοχή ότι η ανάληψη του εργασιακού δικαιώματος από το μετανάστη προϋποθέτει τη συρρίκνωση της ιστορίας και της παρουσίας του ίδιου του εργαζόμενου. Ο χώρος της εργασίας συμπιέζει το μετανάστη μέχρι του σημείου της άρνησης, λόγω έλλειψης της άδειας εργασίας, της ύπαρξης του ίδιου του μετανάστη. Όπου αυτό συμβαίνει, ο μετανάστης εργάζεται αποδεχόμενος τη μη ιστορία του, βαπτίζοντας τον εαυτό του σε κάτι άλλο που δεν είναι. Ο Αλβανός μετατρέπεται σε ομογενή Βορειοηπειρώτη, και ο Βορειοηπειρώτης σε έναν «πρόσφυγα», πολιτικά κατατρεχόμενο και χριστιανό. Όπου αυτό δεν συμβαίνει, ο μετανάστης αναγκάζεται να εργάζεται σε όλες αυτές τις πλευρές της εργασίας που δεν αναγνωρίζονται κοινωνικά και είναι απομονωμένες από το ευρύ κοινό. Για παράδειγμα, σε ποιο γραφείο βλέπει κάποιος την καθαρίστρια την ώρα του καθαρισμού, ή σε ποια οικοδομή βλέπει κανείς τον κουβαλητή λάσπης, και ακόμα, ποιος αναγνωρίζει τα πρόσωπα και τις ιστορίες των ανθρώπων που εργάζονται ως εσωτερικοί οικιακοί βοηθοί ή στην πορνεία;

Παρόμοιες συνθήκες επικρατούσαν και στο θέμα της στέγασης. Από τις περισσότερες ξενοδοχειακές μονάδες όπου διεξήχθη η έρευνα, το χαρακτηριστικό στοιχείο ήταν ότι οι «πελάτες» ήταν αδήλωτοι, αφανείς τις περισσότερες

φορές. Η στέγασή τους στηριζόταν σε μια απόλυτη συνθήκη, και αυτή ήταν ότι δεν κατοικούσαν εκεί που κατοικούσαν. Αυτό συνέβαινε όχι μονάχα γιατί οι περισσότεροι ήταν, όπως συνήθως λέγεται, «παράνομοι μετανάστες» και οι υπεύθυνοι του ξενοδοχείου φοβούνταν τις αστυνομικές αρχές, αλλά διότι ο ίδιος ο χώρος στέγασης ήταν χώρος όχι κατοίκησης αλλά προσωρινής ξεκούρασης. Σχεδόν οι περισσότερες ιδιότητες, φυσικές και κοινωνικές, ενός χώρου στέγασης στην περίπτωση των μεταναστών ήταν ανύπαρχτες. Η πιο βασική ιδιότητα, η ασφάλεια και ο ιδιωτικός χώρος για την ανάπτυξη του ανθρώπου και της προσωπικότητάς του, προέκυπτε από τις κρυφές και αυτοσχεδιαζόμενες ενέργειες των μεταναστών, περίπου όπως ένας έγκλειστος θα έπραττε για να αποφύγει τη στέρηση του πιο βασικού ανθρώπινου δικαιώματος.

Επίλογος

Η παραπάνω ανάλυση επικεντρώθηκε σε τρία θέματα που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό των μεταναστών στον αστικό χώρο. Το πρώτο θέμα ήταν η διατύπωση του κοινωνικού προβλήματος που αντιμετωπίζουν σήμερα. Η παγκόσμια οικονομία και η πόλη συνδέονται όχι μονάχα μέσα από την τεχνολογία, την επικοινωνία και τις μορφές προτύπων πολιτικής και οικονομικής διαχείρισης, αλλά και μέσα από την ανάπτυξη μιας νέας «βιομηχανίας» και ενός νέου εργατικού δυναμικού. Αυτή η βιομηχανία αφορά τις υπηρεσίες, και ειδικότερα τον τομέα υπηρεσιών που σχετίζεται με βοηθητικές, προσωπικές και οικιακές δραστηριότητες, και το νέο εργατικό δυναμικό που παρέχει αυτές τις υπηρεσίες στην πλειοψηφία του είναι μετανάστες. Αυτοί οι μετανάστες ζουν και εργάζονται στην πόλη με ένα ιδιαίτερο καθεστώς, και αυτό το καθεστώς αποτελεί το κοινωνικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε σήμερα.*

Η ανάλυση αυτού του ιδιαίτερου καθεστώτος και των επιμέρους προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι διαφορετικές ομάδες μεταναστών αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος του δεύτερου και τρίτου θέματος της ανάλυσης. Το δεύτερο μέρος εισάγει τον αναγνώστη στις κυριότερες έρευνες που έχουν γίνει στην Ελλάδα γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό των μεταναστών μέσα στον αστικό χώρο. Το τρίτο μέρος αποτελεί μια συνοπτική περιγραφή του κοινωνικού χώρου στέγασης και εργασίας των μεταναστών στην Αθήνα την περίοδο 1991-1995, η οποία βασίζεται στην πρώτη μελέτη στη χώρα για τη χωροταξική στρωμάτωση του νέου εργατικού δυναμικού στην πόλη.⁴ Η παραπάνω ανάλυση θέτει το κεντρικό πρόβλημα ότι η κοινωνική ένταξη των μεταναστών αποτελεί μέρος μιας συνολικότερης κοινωνιολογικής προσέγγισης τόσο του γενικότερου πλαισίου υποδοχής και αποδοχής των μεταναστών στη χώρα, όσο και των επιμέρους εθνικών και ατομικών σχέσεων που έχουν οι μετανάστες με την εργασία και τη στέγασή τους στην Αθήνα.⁵ Η εθνική κατηγοριοποίηση και η κοινωνική και κατά φύλο στρωμάτωση των μεταναστών μέσα στους χώρους εργασίας και στέγασης, από ό,τι έδειξε η ανάλυση, παίζουν σημαντικό ρόλο στον εγκλωβισμό των μεταναστών στην άτυπη και μη κοινωνικά αναγνωρισμένη οικονομική δραστηριότητα, και ταυτόχρονα σε μια οργάνωση της ζωής που χαρακτηρίζεται από προσωρινότητα, εκτοπισμούς και εθνοφυλετικά στερεότυπα και κατηγοριοποιήσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, B., Phizacklea, A. (1997), *Migrant Domestic Workers: A European Perspective*, Brussels: Leicester University/European Commission.
- Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα: Εξάντας.
- Campani, G. (2000), «Immigrant Women in Southern Europe: Social Exclusion, Domestic Work and Prostitution in Italy», στο R. King et al. (επιμ.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London: Macmillan, σ. 154-170.
- Cross, M., Keith, M. (επιμ.) (1997), *Racism, the City and the State*, London: Routledge.
- Derrida, J. (2003), *Πέραν του κοσμοπολιτισμού*, Αθήνα: Κριτική.
- Dyos, H. J. (1982), *Exploring the Urban Past: Essays in Urban History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Eade, J. (επιμ.) (1997), *Living the Global City: Globalization as Local Process*, London: Routledge.
- Ehrenreich, B. (2002), «Made to Order», στο B. Ehrenreich, A. Hochschild (επιμ.), *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers*, London: Granta Books, σ. 85-104.
- Escrivas, A. (2000), «The Position and Status of Migrant Women in Spain», στο F. Anthias et al. (επιμ.), *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*, Oxford: Berg, σ. 199-227.
- Hills, J., Le Grand, J., Panchaud, D. (επιμ.) (2002), *Understanding Social Exclusion*, Oxford: Oxford University Press.
- Iosifides, Th. (1997), «Immigrants in the Athens Labour Market: A Comparative Survey of Albanians, Egyptians, and Filipinos», στο R. King et al. (επιμ.), *Southern Europe and the New Immigrations*, Brighton, Sussex: Academic Press, σ. 26-50.
- Jordan, B. (1996), *A Theory of Poverty and Social Exclusion*, Cambridge: Polity Press.
- Κασιμάτη, Κ., κ.ά. (1991), *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση*, Αθήνα: Γ.Γ. Απόδημου Ελληνισμού / ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Κασιμάτη, Κ. (1998α), «Εισαγωγή», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 13-35.
- Κασιμάτη, Κ. (1998β), «Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 275-307.
- Λιανός, Θ., Παπακωνσταντίνου, Π. (2003), *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: οικονομική διερεύνηση*, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Λιανός, Θ., Σαρρής, Α., Κατσέλη, Λ. (1994), *Παράνομη μετανάστευση και τοπική αγορά εργασίας*, Αθήνα: ΚΕΔΟΕ / ΙΑΒΑΣ.
- Lazaridis, G., Romaniszyn, K. (1998), «Albanian and Polish Undocumented Workers in Greece: A Comparative Analysis», *Journal of European Social Policy*, 8: 5-22.
- Lefebvre, H. (1984), *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.
- Markova, E., Sarris, A. (1997), «The Performance of Bulgarian Illegal Immigrants in the Greek Labour Market», *South European Society and Politics*, 2(2): 57-77.
- Mingione, E. (1995), «Social and Employment Change in the Urban Area», στο P. Healey et al. (επιμ.), *Managing Cities: The New Urban Context*, Chichester: John Wiley & Sons, σ. 195-209.
- Πετρονότη, Μ., Ζαρκιά, Κ. (1998), *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης: κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα: UNESCO / ΕΚΚΕ.
- Papastergiadis, N. (2000), *The Turbulence of Migration*, Oxford: Blackwell.
- Psimmenos, I., Kassimati, K. (2003), *Does Implementation Matter? The Greek Case*, IAPASIS project, Brussels: European Commission.
- Sassen, S. (1991), *The Global City*, Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, S. (1999), «Cracked Casings: Notes toward an Analysis for Studying Transnational Processes», στο J. Abu-Lughod (επιμ.), *Sociology for the 21st Century: Continuities and Cutting Edges*, Chicago: The University of Chicago Press, σ. 134-146.
- Savage, M., Warde, A. (1993), *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*, London: Macmillan.
- Sibley, D. (1995), *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*, London: Routledge.
- Smart, B. (1992), *Modern Conditions, Postmodern Controversies*, London: Routledge.
- Τσιάνιαλος, Γ. (1998), «Κοινωνικός αποκλεισμός: ορισμοί, πλαίσιο και σημασία», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 67-87.
- Ψημμένος, Ι. (1995), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Zukin, S. (1992), «Postmodern Urban Landscapes: Mapping Culture and Power», στο S. Lash, J. Friedman (επιμ.), *Modernity and Identity*, Oxford: Blackwell, σ. 221-247.